

УДК: 008:7.034](477)«16/17»

Піщанська Вікторія Миколаївна,
кандидат культурології, доцент,
доцент кафедри філософії освіти КВНЗ
«Дніпропетровський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти»
victorya.ps@gmail.com

ЕТНОКУЛЬТУРНА МЕНТАЛЬНІСТЬ І ДУХОВНА КУЛЬТУРА КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

*Метою дослідження є аналіз специфіки присутності духовно-релігійного і етнонаціонального чинників у світоглядному змісті культури українського Бароко, дослідження релігійно-естетичних ознак етноментальності, що вплинули на формування козацької духовної культури XVII – XVIII ст. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні історико-культурного підходу, а також у використанні методів аналізу, синтезу, зіставлення, узагальнення. Це дало змогу розкрити особливості козацької ментальності, яка репрезентує характерологічний тип мислення і почуттєвості запорожців, утворюючи унікальну цілісність козацького духовного життя в культурному просторі XVII – XVIII ст. **Наукова новизна** полягає у тому, що у вітчизняній культурології вперше здійснено спробу виявлення зв'язків «козацького» Бароко як з процесами сакралізації та естетизації національного «святovidношення», так і з українським етноменталітетом. Охарактеризовано феномен етноментальності як матриці буття й свідомості козацької спільноти, у якій зароджуються релігійно-естетичні особливості духовної культури українського козацтва. **Висновки.** В культурно-історичному контексті українського Бароко доведено, що козацтву вдалося асимілювати та одночасно синтезувати традиції української етноментальності, втіливши їх змістову та функціональну цілісність й життєздатність у власний духовний досвід. Обґрунтовано, що з точки зору історії культури, філософії та естетики Бароко, українське козацтво стало спроможним утворити свою осібну духовно-культурну сферу з властивим лише для неї етноментальним емоційно-психологічним настроєм та релігійно-естетичним пафосом мистецької творчості.*

Ключові слова: етнокультура, ментальність, українське козацтво, духовна культура, українське Бароко.

Пищанская Виктория Николаевна, кандидат культурологии, доцент, доцент кафедры философии образования КВУЗ «Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования»

Етнокультурная ментальность и духовная культура казачества в контексте украинского Барокко

*Целью исследования является анализ специфики присутствия духовно-религиозного и этнонационального факторов в мировоззренческом содержании культуры украинского Барокко, изучение религиозно-эстетических признаков этноментальности, повлиявших на формирование казацкой духовной культуры XVIII – XVIII вв. **Методология исследования** заключается в применении историко-культурного подхода, а также в использовании методов анализа, синтеза, сравнения, обобщения. Это позволило раскрыть особенности казацкой ментальности, которая представляет характерологический тип мышления и чувственности запорожцев, образующий уникальную целостность казацкой духовной жизни в культурном пространстве XVII – XVIII вв. **Научная новизна** заключается в том, что в отечественной культурологии впервые предпринята попытка выявления связей «казацкого» Барокко как с*

процессами сакрализации и эстетизации национального «святоотношения», так и с украинским этноменталитетом. Охарактеризованы феномен этноментальности как матрицы бытия и сознания казацкой общности, в которой зарождаются религиозно-эстетические особенности духовной культуры украинского казачества. **Выводы.** В культурно-историческом контексте украинского Барокко доказано, что казачеству удалось ассимилировать и одновременно синтезировать традиции украинской этноментальности, воплотив их содержательную и функциональную целостность и жизнеспособность в собственный духовный опыт. Обосновано, что с точки зрения истории культуры, философии и эстетики Барокко, украинское казачество стало способным создать свою особую духовно-культурную сферу с присущим только ей этноментальным эмоционально-психологическим настроением и религиозно-эстетическим пафосом художественного творчества.

Pishchanska Victoriia, PhD in Cultural Studies, Associate Professor, Associate Professor of Education Philosophy Department, Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Ethnocultural mentality and spiritual culture of the Cossacks in the context of the Ukrainian baroque

Purpose of Article. The purpose of the study is to analyze the presence specifics of spiritual, religious, and ethnonational factors in the ideological content of the mental perspective, studying the issues of religious and aesthetic features of ethnic mentality, which influenced on the formation of the Cossack spiritual culture of the XVII-XVIII centuries. **Methodology.** The methodology of the research consists in the application of methods of analysis, synthesis, comparison, generalization, as well as in the use of ideological and content, terminological, historical and cultural approaches. This handmade it possible to reveal the peculiarities of the Cossack mentality which represents the characterological type of thinking and sensibility of the Cossacks, forming a unique integrity of the Cossack spiritual life in the cultural space of the XVII-XVIII centuries. The **scientific novelty** is in the fact that in the national cultural studies, an attempt to identify the connections of the Ukrainian Baroque with the processes of creating of the specific forms of national existence, consciousness, as well as with Ukrainian ethnic mentality was made for the first time. It is described the phenomenon of the ethnic mentality, as a matrix of being and consciousness of the Cossack community in which the ethnopsychological peculiarities of the spiritual culture of the Ukrainian Cossacks originate, that is laid down at the genetic level. **Conclusion.** The cultural and historical context of the Ukrainian Baroque proved that the Cossacks managed to assimilate and synthesize the traditions of the Ukrainian ethnic mentality simultaneously, incarnating their content and functional integrity and vitality in their own spiritual experience. It is substantiated that from the point of view of the history of culture, philosophy and aesthetics of Baroque, the Ukrainian Cossacks became able to create the own spiritual and cultural sphere with the unique ethno mental emotional and psychological mood and the religious and aesthetic pathos of artistic creativity.

Key words: ethnic culture, mentality, Ukrainian Cossacks, spiritual culture, Ukrainian Baroque.

Актуальність теми дослідження. В історії української культури Бароко постало, передусім, як духовна епоха, що поєднала в одне ціле різні, подекуди навіть антитетичні, вияви буття людини XVII – XVIII ст., сполучаючи традиційні засади життя українського етносу з культурними домінантами барокової свідомості. «Надзвичайно важливе місце в історії української культури» [8, 9], що посідає Бароко, вже доведено науковцями, які здебільшого називали українське бароко «однією з найвизначніших епох нашої національної культури» [8, 10].

Увінчана унікально-своєрідними надбаннями у сфері науково-освітнього, релігійного та художнього життя, барокова доба в історії України виступає однією з найбільш цілісних вітчизняних культурних епох, у сутнісній природі

котрої все є взаємопов'язаним та взаємообумовленим. А тому дослідження духовних аспектів культури українського бароко з яскраво вираженою етнокультурною ментальною домінантою та православними релігійно-естетичними позиціями, на формування яких, головним чином, впливало козацтво, видається украй необхідним.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання ментальності з різних позицій у своїх роботах розглядають такі відомі українські вчені, як: Є. Бистрицький, А. Бичко, І. Бичко, В. Горський, О. Колісник, С. Кримський, О. Кульчицький, І. Лисий, В. Личковах, Н. Небилиця, М. Попович, Ю. Римаренко, В. Скотний, І. Старовойт, О. Стражний, В. Храмова, С. Черепанова, В. Шинкарук, М. Шлемкевич та інші. Не зважаючи на велику кількість наявних досліджень, навіть побіжний аналіз праць, присвячених вивченню проблем ментальності, актуалізує потребу дослідження особливого типу ментальності – етнокультурної. Тому метою нашого дослідження є аналіз особливостей барокового втілення української етнокультурної ментальності та розгляд її ролі у формуванні духовної культури українського козацтва.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння суті українського Бароко особливо важливими слід вважати великі зміни, що відбулися у суспільно-політичному житті українського соціуму в усіх сферах життєдіяльності людини XVII-XVIII ст. Головне, трансформація відбулася у свідомості особистості Бароко на засадах етнокультурної ментальності, складовими якої В. Личковах назвав «сукупність психічних настанов і мотивацій щодо світу, які формуються і функціонують на рівні взаємодії свідомого і позасвідомого в індивідуальній і соціальній психіці людей» [5, 12]. І якщо, з точки зору смислотворення, одні дослідники відзначають традиційні прояви ментальності на свідомому та несвідомому рівнях, включаючи виміри генетичної пам'яті [там само, 9], то інші живлення менталітету пояснюють «не тільки символічним ладом глибинних засад міфологічного бачення світу», а й значним впливом на його формування контексту «ідеологічних колізій своєї епохи» [8, 27].

Академік С. Кримський епоху бароко в Україні вважає надзвичайно драматичною [4, 332]. Серед «ідеологічних колізій» відомий культуролог убачає «суперечність між домінуючою в українській духовності XVII, а почасті XVIII ст. ідеєю «святої бідності», аскетизму, з одного боку, та волею до заможності, до утвердження краси світу, його багатоманітності, повноти буття, – з другого» [8, 27]. Вчений вважає, що саме дана суперечність «пробиває собі дорогу з перетворення верхівки козацтва на панівний клас часів народження Гетьманської держави», яка, на його думку, і визначила розквіт культури бароко [4, 323]. Звідси випливає можливість стверджувати про закономірний вплив духовної культури українського козацтва як своєрідної етнічної і соціокультурної спільності та, відповідно, його ментальності та державності на характер національної культури.

Деякі дослідники української культури (М. Попович) здійснювали спроби розрізнити «українську національну культуру» і «культуру української нації», своєрідно проектуючи дуальність української барокової культури на властивості традиційного менталітету, що спонтанно коригується «в тих

історичних колізіях, що випадають на долю спільноти, як і міжкультурними взаємовпливами на перехрестях історії» [1, 11]. Саме тому однією з парадигмальних ознак української ментальності вважається амбівалентність, що пояснюється присутністю барокового ментального стрижня, спроможного забезпечити її гомогенність та цілісність в умовах антитетики буття і свідомості за допомогою сакральності світовідношення (світ як «свято» і «святість»).

Дослідження статусу менталітету в бароковій свідомості українців спираються на його своєрідність, самотність та структурні особливості в контексті виникнення нових способів засвоєння культурних форм. А культурна ментальність як категорія філософії етнокультури «розкриває глибинні, соціопсихологічні шари світовідношення етносу, спосіб його світосприйняття і дискурсивних практик, колективне позасвідоме у структурах повсякденності і життєтворчості». У зв'язку з цим культурна ментальність етносу характеризується через її опертя на найдавніші архетипи та універсалії міфологічної свідомості, закріплені у мові, фольклорі, традиціях, звичаях, обрядах [див. 5, 12].

Ментальність українського козацтва з точки зору її духовно-практичного втілення, тобто козацький менталітет виступає, на нашу думку, як матриця життєдіяльності, яка відтворює історико-культурний процес і водночас стан формування певного способу життя і світовідношення. Саме тому уявлення про полівалентний менталітет українського козака в сучасній науковій думці є неоднозначним, як остаточно відтак не розкрито суть духовності українського козацтва в контексті культури українського бароко. Безсумнівно, українська етнокультурна ментальність виступає тією матрицею, як суцільною фронтальною директивою на певний модус взаємодії з культурою. Тому в ментальності закладено не тільки позасвідоме способу життя і культурних дій, але і спосіб осягнення культури, і рефлексія щодо культуротворчих можливостей, перспектив і шансів, а головне, – виявляються потенції можливого соціокультурного розвитку.

З одного боку, головною дійовою особою, генератором подій, подекуди драматичних, активним суб'єктом громадянських конфліктів та різного роду соціальних катаклізмів в часи піднесення бароко в Україні було українське козацтво. З іншого боку, саме козацька неординарність, неангажованість та волелюбство стали тією основою, що протегувала виникнення нового світовідчуття, світосприйняття та світобачення, відповідного основним переконанням барокової доби. В культурі українського бароко знайшли своєрідне відображення трагічність і суперечливість тогочасного буття, конфесійні протиріччя, складність і неоднозначність політичного становища в Україні другої половини XVII – першої половини XVIII ст., а також унікальні домінанти духовності українського козацтва, її релігійно-естетичний синкретизм.

Разом з піднесенням Бароко в Україні у суспільстві розгортаються процеси та події, які великою мірою визначають не лише перспективи подальшого ходу української історії, а й устанавлюють вектор розвитку духовної культури. В утвердженні православної віри, становленні національної свідомості, формуванні

ідеї державності та, нарешті, виникненні політичної та духовної еліти, незмірну роль відіграло українське козацтво. Ті зміни, що відбувалися в українському суспільстві XVII-XVIII ст., значною мірою обумовлювалися характером і спрямованістю політичних, релігійних, художньо-естетичних та державотворчих процесів, а відтак впливали на поступ духовності українства та розвиток особливого типу культури – українського Бароко.

Феномен барокової духовності виступає органічною частиною буття українства, у ньому фіксується багатоманітність і складність існування українського етносу, відображається напруженість та динамізм життя людини XVII–XVIII ст. Світоглядним орієнтиром виступав суспільний ідеал, що творився бароковою свідомістю, притім, з помітним впливом основних ідейних засад козацького братства. Слід визнати, що в основі культури українського Бароко лежить саме вироблена бароковою свідомістю парадигма високої духовності, що зумовлює потребу поглибленого аналізу її змісту, визначення основних її характеристик, складових та імперативів. Саме «з духовним визначенням української нації» пов'язує С. Кримський історичне формування культури бароко в Україні та вважає його частиною процесу опанування українцями світового досвіду на власній етнічній основі [4, 319].

Розгляд барокової духовності є важливим й у тому розумінні, що він дозволяє простежити зв'язок українського Бароко як з українським етноменталітетом, так і з процесами формування специфічних форм національного буття і свідомості. До того ж, у культурологічному дослідженні важливим питанням є феномен творчості як аспекту духовності, адже культуру українського бароко, безсумнівно, що й підтверджує Д. Наливайко, слід розглядати «як єдність, котра включає різні види духовно-творчої діяльності етносу» [8, 11]. Зокрема, формування духовності українського бароко розкривається через імплементацію етнокультурної ментальності в духовну культуру українського козацтва в цілому.

Найбільш відчутною загальною рисою українського бароко, закладеною вже на ментальному рівні, була всеосяжна релігійність. Так, основними темами українського барокового мистецтва поставали христологічні мотиви, а христоцентричність, зокрема в бароковій літературі, виступає однією з її головних ідейних засад [9, 10]. Лише як шлях до Бога і як Боже творіння в українському бароко мислиться природа, котра не постає самостійним об'єктом пізнання. Так само у контексті осмислення універсального зв'язку з Богом розглядається й особистість людини, а головними орієнтирами її діянь визнаються норми християнської етики та моралі, а сама людина в бароковій свідомості – це свого роду проекція суперечливості й трагічності буття.

Одночасно, як засвідчує С. Кримський, барокова трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялася на маргінес. Причиною цих процесів вчений вважає саме «дух епохи Української козацької держави», який, на його думку, призводив до того, що провідне місце починає займати героїко-патріотична тема [3, 81]. Отже, в українській бароковій духовній культурі чітко фіксуються інтенції свободи для утвердження перспектив людського існування. Водночас у

творців українського бароко не викликає сумніву те, що у прагненні до «золотої вольності» і людина, і український народ мусять зректись свавілля, і головне, примиритись з Богом, покладаючись на його милість і милосердя.

Безперечно, козацька духовність формувалася під генеруючим впливом української етноментальності у всіх її аспектах (особистісному, родовому, регіональному) та утворюючи особливий її варіант – козацьку. Козацька ментальність як її підґрунтя репрезентує характерологічний тип мислення й чуттєвості запорожців, який виражає життєві установки козаків, стійкі уявлення про оточуючий світ, своєрідні емоційні переваги та схильності, естетичні уподобання, сакральні засади, властиві саме козацькій культурній традиції. У ментальності українського козацтва перетинаються культурно-історична та природна зумовленість, раціональне і чуттєво-емоційне начала, створюючи унікальну цілісність козацького духовного і психічного життя в бароковому культурному просторі XVII–XVIII ст.

Саме у феномені ментальності як матриці буття й свідомості козацької спільноти, зароджуються етнопсихологічні особливості духовної культури українського козацтва. У поєднанні з принципами українського Бароко вони викликають такі поняття, що визначені як «козацька душа», «козацька вдача», «козацька духовність» тощо. Світоглядні та ціннісні орієнтири козацької духовності, з одного боку, своєрідно «систематизують культуру, заповнюють лакуни в ній універсальними схемами, які сформувались в дуже віддалені часи» [6, 101]. З іншого боку, у тих т. зв. «універсальних схемах» розкриваються наново архетипні форми української ментальності, що, наприклад, надають можливість сучасним культурологам одночасно трактувати постать козака-Мамає і як першопредка, і як національного ідеала козака в українському мистецтві.

Загальновідомими ментальними рисами української етнокультури, як зазначає Т. Бабина, є традиціоналізм, антеїзм, кордоцентризм, примат духовності над тілесністю, волелюбність, містицизм, оптимізм тощо [1, 11]. До характерних рис ментальності українського козацтва слід також віднести «самозаглибленість, ліризм, філософічність, естетизм та сакральність, як найвластивіші риси українців» [там само, 11]. Безперечно, найпитомішими козацькими ментальними ознаками є такі архетипові принципи «конституювання життєвого світу і культурного простору українства, як кордоцентризм, софійність, антеїзм тощо» [5, 13].

У духовній культурі українського козацтва, той саме антеїзм проявляється в амбівалентному вираженні – як уособлена любов до батьківщини, до рідної землі та як буквальна «прив'язаність» до власної земельної території, тобто у прямому і переносному сенсі. В. Личковах принцип антеїзму виводить на рівень української етноментальності й трактує його як любов до «Дому, Поля, Храму, до рідної Батьківщини». Звертаючись до історичних виявів архетипу Матері-Землі, до поклоніння жіночим божествам слов'янського пантеону й культу жінки, вчений пов'язує його і з образом Пресвятої Богородиці, «яка в іпостасі Покрови стає покровителькою українського козацтва» [5, 15]. Це положення підтверджує спільну основу

козацької духовності з етнокультурною ментальністю, глибокою релігійністю українського козацтва та козацьким естетизмом. Притім, в духовній культурі українського козацтва ці ознаки є не лише провідними, а й такими, що, гармонійно поєднуючись, утворюють базовий фундамент духовності українського козацтва – його релігійно-естетичний стрижень, що пронизує козацький Sacrum – сферу святостей у житті та мистецтві.

Щодо кордоцентризму та його виявлення у козацькій духовній культурі, то слід зазначити, що цей принцип української етноментальності є невіддільним від духовності та є характерним для неї, хоча б з точки зору «висування на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі» [2, 73]. Це – архетип «серця», названий у проекції на духовну культуру українського козацтва, як «козацька душа», що розкривається у різних своїх життєвих, сакральних і художніх проявах. Наприклад, архетип серця і принцип кордоцентризму закладається в культурну душу українського бароко, яке є єдиним національно довершеним стилем в історії культури України. У козацькій культурі архетип «серця» виявляється, насамперед, як духовний мікросвіт, як вираження «внутрішньої» людини, що відтворює макросвіт – Бога (Г. Сковорода).

Принцип софійності та ідея духовного розуму, зазначені українськими культурологами як засадничі риси національного менталітету [4, 322], як «культурно-історичний принцип української етноментальності, що оживає в історії, культурі, мистецтві України, в етосі та пафосі соціокультурного життя українця ...» [5, 14] як стиль соціального буття козацького братства. Трактуючи поняття «етнос», як «кровноспоріднену географічну та культурно-історичну спільноту людей на будь-якому етапі його етногенези (історичного розвитку)» [7, 21] та зважаючи на відсутність фактору «кровоспорідненості» як такої у становленні козацького культурного середовища, постає можливість зробити висновок, що саме засаднича етноментальна функція принципу «софійності» була провідною в улаштуванні елементів козацького буття та у формуванні духовної культури українського козацтва.

Наукова новизна полягає у тому, що у вітчизняній культурології вперше здійснено спробу виявлення зв'язків козацького Бароко як з процесами сакралізації та естетизації національного «святівідношення», так і з українським етноменталітетом. Охарактеризовано феномен етноментальності як матриці буття й свідомості козацької спільноти, у якій зароджуються релігійно-естетичні особливості духовної культури українського козацтва.

Висновки. Таким чином, козацька духовна культура виникла на засадах української етнокультурної ментальності з відчутним впливом релігійно-естетичного контексту українського Бароко та провідних принципів козацького братства. Українському козацтву вдалося асимілювати та одночасно синтезувати традиції української етноментальності, втіливши їх змістову та функціональну цілісність й життєздатність у власний духовний досвід. Відновивши на основі етноментальних засад козацького буття культурно-історичні формоутворення й архетипи етнокультури, козацтво отримало свій

власний особливий тип української ментальності, який розкрився в усіх сферах духовної культури українського козацтва, зокрема у світоглядній, моральній, культуротворчій, віросповідальній, художньо-естетичній тощо.

Література

- 1.Бабина Т. Г. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу / Т. Г. Бабина // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Т. 20, вип. 22 (2). – С. 8-12.
- 2.Бондаренко О. В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект / О. В. Бондаренко // Гуманіт. вісн. Запоріз. держ. інж. акад. – 2008. – Вип. 32. – С. 66-78.
- 3.Історія української культури: у 5 т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / НАН України; гол ред. Б. Є. Патон. – Київ: Наукова думка, 2003. – 1246 с.
- 4.Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
- 5.Личковах В. А. Філософія етнокультури: Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В. А. Личковах. – Київ: Вид. ПАРАПАН, 2011. – 196 с.
- 6.Лобас В. Цілісність культури в умовах глобалізації / В. Лобас // Сучасність. – № 11. – 2008. – С.100-105.
- 7.Лозко Г. С. Етнодержавство. Філософсько-теоретичний вимір: курс лекцій / Г. С. Лозко. – Київ: Мандрівець, 2012. – 384 с.
- 8.Українське бароко : у 2 т. Т. 1. / кер. проекту Д. Наливайко ; ред. кол.: Д. Горбачов, Я. Ісаєвич, І. Ісіченко [та ін.]. – Київ: Акта, 2004. – 635 с.
- 9.Ушкалов Л. В. З історії української літератури XVII – XVIII століть / Л. В. Ушкалов. – Харків: Акта, 1999. – 216 с.

References

- 1.Babina, T. G. (2012). Historical dimensions of mentality: peculiarity of the Ukrainian world. Bul. of Dnipropetr. Un-ty. Series: Philosophy. Sociology. Politology, Vol. 20, issue 22 (2), 8-12 [in Ukrainian].
- 2.Bondarenko, O.V. (2008). Ukrainian mentality in the diversity of national mental formations and archetypes: historical and cultural aspect. Humanit. bull. Zaporizh. State Eng. Acad., issue 32, 66-78 [in Ukrainian].
- 3.Paton, B. E. (2003). History of Ukrainian culture, Vol. 3. Ukrainian culture of the second half XVII – XVIII centuries. Kyiv: Naykova dymka [in Ukrainian].
- 4.Krumskiy, C. B. (2008). Under the signature of Sofia. Kyiv: VD «Kyevo-Mohylanska Academy» [in Ukrainian].
- 5.Lychkovah, V.A. (2011). Philosophy ethnic culture. Theoretical and methodological and aesthetic aspects of the history of Ukrainian culture. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].
- 6.Lobas, B. (2008). Integrity of culture in the conditions of globalization. Modernity, 11, 100-105 [in Ukrainian].
- 7.Loisko, G.S. (2012). Etnoderzhavstvo. Philosophical and theoretical dimension. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].
- 8.Nalyvayko, D. (Eds.). (2004). Ukrainian Baroque: in 2 vol. Vol. 1. Kyiv: Akta [in Ukrainian].
- 9.Ushkalov, L.V. (1999). From the history of Ukrainian literature XVII – XVIII centuries. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].